

Ірина ГЛУШИК, Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРИКИ В АВСТРІЙСЬКОМУ ЛЬВОВІ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ

(*Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860–1918).* – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. – 465 s.)

Модерністська соціальна історія 1960-х років, що займалася вивченням соціальних структур, неабияк вплинула на студії з історії історіографії в тогочасній Польській Народній Республіці. Польські вчені-історіографи розпочали структурні дослідження історичних спільнот у різних містах та регіонах польських земель, назвавши групи істориків, які тісно співпрацювали одні з одними, регіональними чи локальними історичними (рідше – історіографічними) середовищами. Однією з перших таких студій стала праця відомого польського історика Єжи Матерніцького, тоді ще молодого ад'юнкта Інституту історії Варшавського університету, присвячена варшавському історичному середовищу 1832–1869 рр.¹.

Поступово модель досліджень, запропонована Є. Матерніцьким, утвердилась в історіографії, проте на початку 1980-х років науковий інтерес дослідників змістився головно до вивчення історичних середовищ Польської держави в міжвоєнне двадцятиліття: йшлося, як про “великі” історичні середовища, що сформувалися в таких містах, як Варшава, Краків та Львів, так і середовища, котрі діяли в менших містах і науково-дослідних центрах. Дослідження за схемою Є. Матерніцького набули найбільшої популярності в 1983–1990 рр., коли в різних містах Польщі проводилися наукові конференції і семінари, присвячені історії історичних середовищ держави в період між двома світовими війнами. Їх результат – поява багатьох статей та розвідок на цю тему, зокрема й п'яти томів серії “Історичні середовища Другої Речі Посполитої”.

У другій половині 1990-х років з'явилися перші синтетичні праці – Вацлава Мармона про краківське історичне середовище та Єжи Матерніцького про варшавське. Обидві монографії підготовлено на основі квантитативної методології, розробленої в Закладі історії історіографії та дидактики історії Варшавського університету. Проте на історіографічній мапі Другої Речі Посполитої забракло дослідження про львівське історичне середовище. “Львів – залишався неначе у тіні, викликав меншу зацікавленість”, – зазначив проф. Матерніцький у рефераті на першій конференції дослідницької групи “Багатокультурне історичне

¹ *Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne, 1832–1869 / J. Maternicki.* – Warszawa, 1970. – 312 s.

середовище Львова в XIX – першій половині XX ст.”², що мала заповнити цю прогалину.

Спільний польсько-український проєкт повинен був розглянути львівську історіографію XIX й XX ст., виходячи з багатокультурності міста “національного і релігійного плавильного котла”, врахувавши непросте суспільно-політичне тло, на якому розгорталася його історія, а з іншого боку – особливу атмосферу кресової толерантності, що панувала у Львові³. Студії над багатокультурним середовищем міста тривали впродовж 2002–2007 рр., залучивши до співпраці польських та українських, а також австрійських й німецьких дослідників, яким вдалося розкрити різні аспекти історіографічної багатокультурності Львова, й закінчилося виходом “Золотої книги львівської історіографії”⁴.

Саме ці студії підготували ґрунт для синтетичних опрацювань з історії середовища. Вже 2012 р. вийшла монографія учениці проф. Є. Матерніцького, його колеги по Закладу історії історіографії і дидактики історії Жешувського університету – Йоанни Пісулінської “Львівське історичне середовище у міжвоєнний період (1918–1939)”, що доповнила і закінчила студії над трьома великими регіональними історичними середовищами Другої Речі Посполитої. Поява цієї праці засвідчила, що синтетичні дослідження над історичними середовищами досі актуальні, а модель Є. Матерніцького – вповні життєздатна й має широкі дослідницькі перспективи.

2013 р. у Польщі було опубліковано ще одну працю про львівську спільноту істориків – цього разу, присвячену періоду, що передує Другій Речі Посполитій, і котра є об’єктом цього розгляду. Це дослідження – перший в польській історіографії синтез історії історичного середовища періоду позитивізму та неоромантизму. Щобільше, як згадувалося, наукову проблему, що виникла перед автором, ускладнювало те, що досліджуване середовище було багатокультурним, а взаємини істориків різних національностей у спільноті – не завжди простими. Як зазначив сам А. Точек: “Львівське історичне середовище посідало виразно самостійне становище” (с. 7). Отже, автор зіштовхнувся з потребою скорегувати традиційно перевірену схему студій відповідно до особливостей львівської спільноти істориків: “Ця тема вимагала опрацювання відповідних методичних і методологічних розв’язків, дещо відмінних від досліджень регіональних середовищ Другої Речі Посполитої” (с. 9).

Пропозиція, з якою виступив Альфред Точек, без сумніву оригінальна і приваблива. Дослідник залишив традиційну канву дослідження історичного середовища – характеристику його соціологічно-статистичного образу, в якому спільноту істориків на соціологічний лад змальовано за демографічними (вік, стать, динаміка зростання, міграції) та соціальними (територіальне та соціальне походження, освіта, наукові ступені, габілітації тощо) параметрами. Однак такі елементи, як аналіз

² *Maternicki J.* Program badawczy “Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.” / *J. Maternicki // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / [pod red. J. Maternickiego]. – Rzeszów, 2004. – T. 1. – S. 18.*

³ *Ibid.* – S. 18–19.

⁴ *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka]. – Rzeszów, 2007. – 616 s.*

наукової інфраструктури й творчого доробку представників львівського історичного середовища, він провів, враховуючи його специфічні риси.

Образ середовища побудовано на основі авторської картотеки, що містить відомості про 329 істориків, які належали до нього впродовж 1860–1918 рр. Основними критеріями віднесення особи до спільноти стало проживання в місті не менше року та публікація принаймні однієї праці на історичну тематику. Варто відзначити, що над створенням картотеки львівських істориків Альфред Точек працював понад 10 років⁵. Зокрема краківський дослідник був членом Міжнародної дослідницької групи “Багатокультурне історичне середовище Львова”. За цей час йому вдалося зібрати дані про професіоналів та аматорів, відомих дослідників і маловідомі та призабуті імена, й укласти життя та діяльність історіографічної спільноти в цілісну картину, схарактеризувавши її за допомогою аналітико-квантитативного та аналітико-описового методів.

Розділ “статистичні пролегомени”, що передує основній частині монографії, відзначається логікою та аргументованістю викладу і, якщо можна так сказати, дослідницькою обережністю у формулюванні основних тез та висновків. Автор наводить цифри та відсотки, які мають говорити самі за себе. Попри це, підрахунки є суб’єктивними, адже відбір істориків, які належали до львівської спільноти, проводив автор і саме він визначав – зараховувати чи ні ту чи ту особу до середовища. Наприклад, значній селекції підлягали філологи, філософи та історики мистецтва, які займалися історичною проблематикою.

Тут варто вказати на дещо незвичну для української історіографії класифікацію історичних наук і, відповідно, істориків середовища: в дослідженні враховано як істориків *sensu stricto*, тобто вчених, які фахово займалися історичними студіями, т. зв. основними історичними дисциплінами (політична, соціально-економічна, військова, церковна історія і тощо), так й істориків *sensu largo*, які займалися спеціалізованими (*dyscypliny wyspecjalizowane*) та методологічними дисциплінами (*dyscypliny warsztatowe*). Під спеціалізованими маються на увазі не спеціальні історичні в розумінні української історіографії – джерелознавчі галузі, що вивчають окремі типи історичних джерел, а такі науки, як археологія, історія літератури, історія мистецтва, філософія та історіософія. Автор доводить, що львівське історичне середовище у другій половині XIX – на початку XX ст. відзначалося тісною співпрацею історії *sensu stricto* зі спеціалізованими дисциплінами, зокрема історією мови та літератури, а науковий шлях багатьох дослідників до професійних занять історією часто пролягав саме через історико-літературні дослідження. Про це, зокрема, свідчить наукова біографія філолога-полоніста Антонія Малецького, який після виходу на пенсію в 1874 р. почав займатися власне історичними дослідженнями, а також – його учня Романа Пілята. Щодо методологічних дисциплін, то до їх кола потрапляють спеціальні чи допоміжні історичні дисципліни в розумінні

⁵ Відомо, що 2007 р. картотека Альфреда Точек містила дані лише про 185 осіб (див: *Toczek A. Środowisko historyków lwowskich i jego związki z krakowskim ośrodkiem historycznym (1860–1918) / A. Toczek // Львів: місто, суспільство, культура. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / [під ред. О. Аркуші, М. Мудрого] (Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична). – Львів, 2007. – С. 297.)*

української історичної науки, а також історіографія та методологія історії, джерелознавство, архівознавство, історична бібліологія та дидактика історії.

Загалом “статистичні пролегомени” свідчать про стрімкий розвиток львівського історичного середовища з 1860-х років як у кількісному, так і науковому (кількість здобутих докторських ступенів та габілітацій) планах. Значних втрат спільнота зазнала внаслідок Першої світової війни, адже з її початком, а згодом після відновлення Польської держави, багато істориків емігрувало зі Львова. Однак перед війною львівське історичне середовище виразно домінувало на історіографічній мапі польських земель, обігнавши за багатьма показниками варшавське і краківське. У чому полягає механізм такого швидкого зростання? Основний чинник автор пов’язує передусім із творенням в автономній Галичині багатьох наукових осередків, в яких були зайняті історики, та зростанням кількості гімназій і шкіл. Таке твердження цілком зрозуміле, але водночас виникає багато запитань. Зростання історичної інфраструктури сприяло зайнятості істориків, а багато наукових інституцій ставали місцями їх тісної творчої співпраці. Виняток становили хіба школи та гімназії, що справді мали тенденцію швидкого зростання у другій половині XIX – на початку XX ст. і, відповідно, потребували все більшої кількості вчителів, зокрема історії (в цей час спеціалізація історика йшла в парі з географією). Але чи є усе це безпосередньою передумовою творення середовища, тієї творчої атмосфери, що панувала в місті, особливо у другій половині XIX ст., змушуючи переселятися сюди дослідників минулого з різних куточків польських земель і з-за кордону? Можливо, відповідь криється за соціокультурними та психологічними умовами, притаманними тогочасному Львову? На нашу думку, саме особливе поєднання цих умов сприяло швидкому зростанню інтелектуального потенціалу міста, зокрема – поширення демократичних свобод, парламентаризму, ідеологічна й політична різноманітність і толерантність.

У дослідженні Альфред Точек намагається віднайти відповідь на питання, що виникає на цьому ґрунті. Чи не головна ідея автора – львівське історичне середовище автономного періоду суттєво впливало на соціокультурне життя Львова та Східної Галичини в цілому, і саме спільнота львівських істориків була чи не головною складовою інтелектуальної еліти міста. Автор стверджує, що у львівському історичному середовищі існував т. зв. “зворотний зв’язок” (“sprzężenie zwrotne”), який визначав його розвиток. Його суть полягала в тому, що історики, які працювали в місцевих архівах, бібліотеках, наукових товариствах, музеях, редакціях часописів, не лише творчо працювали та взаємодіяли одні з одними, а й впливали на їх розвиток. Таку взаємодію автор характеризує як “історики для наукових інституцій – наукові інституції для істориків”. Працюючи в цих інституціях, вони сприяли розвитку наукової інфраструктури, але водночас мали постійну віддачу – адже покращували умови своєї праці. Крім цього, А. Точек зауважує, що своєю працею в наукових осередках історики створювали передумови для творчої праці інших дослідників (як пише автор – “матеріальну базу”) і сприяли вишколу молодих кадрів. Так, вони допомагали творенню нових інституцій, розвитку історичних досліджень та піднесенню рівня соціокультурного розвитку Львова й Галичини загалом.

Відповідно до наведеної тези А. Точек намагався показати вплив львівських істориків на різні типи наукових інституцій. У передмові він зауважує: “У дослідженні до характеристики львівського історичного середовища запроваджено багато елементів,

притаманних вивченню історичного осередку” (с. 8). Так, перша частина праці присвячена розгляду науково-дидактичної, організаційної і професійної активності істориків у вищих школах, бібліотеках, архівах та музеях, наукових товариствах, державних гімназіях й школах, а також їх впливу на розвиток місцевої преси. Крім цього, автор ставить перед собою завдання схарактеризувати львівське історичне середовище з історико-бібліологічної перспективи. Бібліологія як наукова дисципліна займається рефлексією над “культурою книги”, розуміючи під цією категорією всю повноту присутності світу книг у культурному житті певної епохи чи середовища. Отже, чимало місця в монографії відведено ролі львівських істориків у діяльності наукових бібліотек та розвитку преси (наукової, але й соціально-культурної та щоденної).

А. Точек запровадив зміни і в дослідження творчого доробку істориків середовища (друга частина праці). Якщо в студіях інших авторів їх творчу спадщину характеризовано за такими напрямками, як просторові межі (національна, всесвітня та регіональна історія) та часові періоди (стародавня історія, середньовіччя, нова історія, ХІХ століття), то краківський історик, взявши до уваги, що у структурі наукового доробку львівського історичного середовища переважали праці з національної історії, для прицільного аналізу обрав історію Польщі та України за основними, спеціалізованими та методологічними дисциплінами. Дослідженню підлягає передусім творчість представників еліти середовища, що мали найбільше наукове значення, а також праці, що не вирізнялися особливими науковими якостями, однак суттєво вплинули на історичну свідомість поляків, українців чи євреїв. Особлива риса запропонованого аналізу – намагання автора розкрити історіографічний контекст появи кожної праці, а також її рецепцію в науковому світі й актуальне значення.

Розглядаючи історичне середовище Львова крізь призму багатокультурності, А. Точек змальовує образ участі в ньому польських, українських, а також німецьких та єврейських істориків. На основі багатого джерельного матеріалу він доводить, що, незважаючи на політичні суперечності, в його наукових осередках, принаймні до середини 1890-х років, дві провідні гілки спільноти – польська та українська – тісно співпрацювали одна з одною. Автор наводить важливі, хоч часто маловідомі, факти їх взаємин. Цікавим, зокрема, видався епізод про те, що майданчиком співпраці істориків двох національностей довгий час було Крайове археологічне товариство, що ставило перед собою мету “пошуку, дослідження і збереження усіх пам’яток до минулого Галичини”. Як повідомляє А. Точек, емблемою товариства був щит із зображенням Збруцького ідола, що містив написи польською, русько-українською мовами та рунами, а його статут передбачав відкритість членства для всіх національностей краю (с. 156). На керівних посадах у товаристві по чергово змінювалися поляки та українці. Серед останніх бачимо зокрема двох чи не найвідоміших істориків “старшого покоління” – Антіна Петрушевича та Ісидора Шараневича. Згодом ціле покоління молодих українських дослідників увійшло до Історичного товариства, що було засноване як центральний осередок історичних досліджень на польських землях – знов-таки відкритий до співпраці з усіма національностями краю.

Українці брали участь й у загальнопольських наукових організаціях: згадані вчені – Петрушевич та Шараневич – були членами Академії знань (Akademia Umiejętności) у Кракові. Їх участь у засіданнях Історичної комісії академії викликала неоднозначну оцінку з боку української інтелігенції. Наприклад, Ісидору

Шараневичу, який вважався консерватором і прихильником русофільських ідей, закидали надмірну поступливість щодо поляків. А. Точек віднайшов лист І. Шараневича до секретаря Історичної комісії Академії знань, у якому той просив чимшвидше опублікувати тези його праці, представленої на засіданні комісії, адже вона “занепокоїла тутешню Русь – вважають-бо тут, що я догоджав Польщі у Кракові” (с. 40).

Загалом, незважаючи на те, що в монографії враховано українську складову, головним залишається польськоцентричний дискурс. Автор рецензованої роботи, як й інші польські дослідники історичних середовищ Другої Речі Посполитої, змальовує місце львівського історичного середовища на історіографічній мапі польських земель, порівнюючи його з краківським та варшавським. Загальноукраїнський вимір безумовно мала й українська складова середовища: львівські історики підтримували взаємини зі своїми наддніпрянськими колегами, а їхні праці стали важливою частиною тогочасної української історіографії і спричинили творення модерної української історичної науки. Цей аспект – локалізація місця львівської історіографії на українській історіографічній мапі другої половини XIX – початку XX ст. потребує окремого дослідження.

Рецензована праця ґрунтується на багатому джерельному матеріалі, що походить з архівів, наукових бібліотек та музеїв Львова, Кракова та Варшави. А. Точек детально проштудював особові справи членів середовища (серед них понад 100 (!) особових справ викладачів Львівського університету, що міститься у Державному архівному архіві Львівської області), документацію його наукових товариств, а також доступну йому кореспонденцію, яка стосується історії середовища. Значним є використання матеріалів тогочасної преси. Усі ці документи в руках працюючого, наполегливого і відповідального автора, поєднані з квантитативно-описовою методологією, а також своєрідним авторським дослідницьким прагматизмом, забезпечили те, що кожне твердження у праці підкріплене фактографією й добре аргументоване.

Часто, однак, за безліччю цифр та переліком прізвищ приховується “внутрішнє” життя спільноти львівських істориків. Видається, що такий ефект мало те, що в тексті автор часто уникає посилань на джерела з інформацією про спільноту з перших рук і містять цікаві подробиці з її життя, а натомість подає їх у підрядкових примітках. Це робить основний текст дещо сухим, зрештою, не кожен читач звертає увагу на примітки. На нашу думку, цитати, подані в основному тексті, значно пожвавили би “квантитативний образ” середовища.

Як і в кожному дослідженні, праця А. Точка не позбавлена певних неточностей й суперечливих відомостей. Наприклад, із перших сторінок привертає увагу таке: серед списку істориків, які мешкали у Львові на 1860 р., фігурує ім'я Яна Креховецького (с. 30), проте відомо, що до Львова той переселився лише 1865 р., а до цього – мешкав на території Російської імперії. Найвірогідніше, переїзд Креховецького до Львова був мотивований побоюванням арешту за участь у Січневому повстанні, адже тоді він виконував функції комісара Національного уряду у житомирському повіті⁶. Так чи так, але 1860 р. Креховецький не міг належати до львівського історичного середовища.

⁶ *Łopuszański B. Jan Krechowicki (1805–1885) / B. Łopuszański // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1970. – S. 263.*

Як приклад суперечливого змісту можна навести поділ істориків за критерієм часу їх перебування у львівських архівах, який автор подав у розділі про львівські архіви. Цей поділ, на нашу думку, виглядає дещо штучним. Ідеться, зокрема, про Ксаверія Ліске, якого віднесено до категорії тих, хто професійну діяльність в архіві розпочали вже працюючи в університеті, – “з огляду на їх організаційні здібності та наукові досягнення”. Відомо однак, що польський історик К. Ліске розпочав роботу з документами т. зв. Бернардинського архіву далеко не 1878 р., коли став його директором, а ще 1869, коли йому доручили очолити комісію Крайового відділу, що мала займатися підготовкою та виданням гродських і земських актів, які зберігалися у цьому архіві. Саме ця робота пов’язувала видатного історика зі Львовом. Приват-доцентом у Львівському університеті він влаштувався вже опісля. Цікаво, що про видання “Актив гродських і земських” автор не згадує в контексті історії Крайового архіву, а лише побіжно інформує в розділі про видання історичних джерел.

У монографії містяться й інші незначні помилки, які не маємо наміру докладно розглядати (наприклад, характеризуючи науковий доробок Степана Томашівського з історії козаччини, зокрема публікації до 250-річчя повстання 1648 р., автор називає цю річницю – 200-ю). Щоправда, хотілося би висловити зауваження щодо неточностей, які містяться у прикінцевому “Списку львівських істориків (1860–1918), включених у дослідження”, адже саме дані про них стали підставою дослідження й усіх його розрахунків. У списку, складеному, очевидно, на основі авторської картотеки, трапляються помилки у прізвищах та роках життя істориків. Наприклад, Максиміліана Кавчинського в ньому названо Мечиславом, а роком народження Казимира Гожицького замість 1865 р. помилково вказано 1856. Слушним було б назвати в цьому списку повні документальні імена. Наприклад, німецький філолог-історик Густав Вільгельм Лінкер, що працював у Львівському університеті в 1861–1870 рр., – відомий під іменем Густав: саме під ним він виступає у літературі й, зрештою, в офіційній документації університету. Однак у прикінцевому списку автор чомусь подав ім’я Вільгельм. Видається, що в таких випадках, аби уникнути проблем ідентифікації, доцільно вказувати два імені або те, яким підписувався сам історик.

Утім, згадані неточності аж ніяк не применшують наукової вартості рецензованої книги. А. Точек вперше представив цілісний образ львівського історичного середовища періоду позитивізму й неоромантизму. Поза тим праця виходить за рамки історії історіографії, адже показує культурологічну роль спільноти львівських істориків. Загалом вона відзначається ґрунтовністю та концептуальністю. Можна стверджувати, що цей синтез стане початком подальших студій над середовищем, адже він ще раз доводить, що багатокультурна і багатонаціональна історіографія Львова – це унікальний інтелектуальний феномен тогочасного європейського життя, який вимагає ще розкриття багатьох змістовних сюжетів, котрі впродовж попереднього періоду шгучно замовчувалися або спотворювалися. Натомість історіографія й культурне життя Львова заслуговують подальшого уважного дослідження і популяризації в інтересах зближення й порозуміння народів центрально-європейського регіону.